

JOODSE HUMOR 1 (want er komt nog meer)

Door Peter van 't Riet

“Sam maakt zijn dagelijkse ochtendwandeling en besluit deze keer langs de rivier te gaan. Als hij daar aankomt, ziet hij aan de overkant iemand zitten te vissen. “Oi,” denkt Sam, “dat lijkt Moos wel! Weet je wat? Verderop is een brug. Ik ga naar de overkant om te zien of hij het is.” Op de andere oever zit Moos te vissen en ziet opeens een wandelaar aan de overkant van de rivier lopen. “Oi,” denkt Moos, “dat lijkt Sam wel! Weet je wat? Verderop is een brug. Ik rol mijn hengel op en ga naar de overkant om te zien of hij het is.” Op de brug komen ze elkaar tegen, en laten ze het nu geen van beiden zijn!”

Al enige tijd heb ik in mijn hoofd eens iets te schrijven over joodse humor, maar de tijd ontbrak om het onderwerp grondig te bestuderen. Zo zit ik nu eenmaal in elkaar: eerst studeren, dan schrijven. Omdat je anders het risico loopt maar wat te raaskallen. En daarmee dreigde “joodse humor” een van die zeventig onderwerpen te worden die wel nooit meer aan de beurt zullen komen. Totdat ik het boekje “The Wise Men of Chelm” van de hand van Samuel Tenenbaum onder ogen kreeg en ik me begon af te vragen of het ook niet eens andersom kon: eerst schrijven en dan studeren. In Chelm wordt de wereld immers dagelijks op zijn kop gezet! Het moest er nu dus maar eens van komen.

Maar hoe te beginnen? Met de definitie die Freud ooit schijnt te hebben gegeven van de witz? “Witz is het wapen van de man, die noch met zijn zwaard noch met zijn verstand rechtstreeks kan of wil aanvallen, het is het wapen van de verslagene, die in het geheel niet denkt aan de mogelijkheid van een overwinning.” Dat zou een niet erg humoristisch begin zijn geweest. Waarom dus niet direct van start gaan met een witz zelf? Maar welke? Joodse grappen, moppen, wizen zijn er immers in overvloed?

Humor lijkt al eeuwen lang een integraal onderdeel van de joodse cultuur te zijn. Zelfs in de Bijbel schijnt het voor te komen, hoewel mij dat als kind nooit zo was opgevallen. Wellicht lag dat aan de ernstige sfeer waarin bijbellezingen altijd plaatsvonden in het godsdienstige milieu waarin ik ben opgegroeid. Dat het ook anders kon, bewees de lichtvoetige christelijke theoloog Okke Jager, overigens behorend tot datzelfde milieu, die ooit een boekje schreef met de titel “Humor in de Bijbel”. Misschien lukt het me het boekje nog eens op de kop te tikken zodat ik in een volgende aflevering kan melden of ik de humor ervan nog wel kan inzien.

De witz, of is het een mop?, waarmee ik dit artikel begon, zal ik ooit eens ergens hebben gelezen, waarschijnlijk bij Max Tailleur, want zelf moppen verzinnen is niet mijn ding. Het is ook een van de weinige moppen die ik onthouden heb en die ik kan navertellen. Regelmatig heb ik hem ten gehore gegeven aan de keukentafel als de kinderen weer eens om een mopje vroegen. Ik kan u vertellen: het mikt heel nauw hoe je een witz, een grap, een mop vertelt. Eén verkeerd woord kan de grap ontcrachten. Een onmisbaar detail op het goede moment vergeten, waardoor je het iets verderop alsnog moet invoegen, kan de op te bouwen spanning geheel verbreken met als gevolg dat de mop in het water valt. Lange zinnen zijn so wie so taboe.

De kracht van een witz zit vaak in een verdubbeling die een verwachting opbouwt, waarna in de slotscène die verwachting opeens doorbroken wordt. De taal moet met een chirurgische precisie de ontlading in de vorm van een lach weten op te wekken. Maar niet alleen de formulering is van belang, ook de voordracht. De leukste mop is, als hij doodsaai wordt voorgelezen, echt niet om te lachen. Versnelling en vertraging van spreken, zacht en luider spreken, beklemtoning, korte adempauzes, het draagt allemaal bij aan de op te bouwen spanning en de doorbreking daarvan. Een kleine tip voor de laatste zin van bovenstaande mop: spreek tot de komma in hetzelfde rustige tempo waarin u de mop hebt verteld, neem dan even een adempauze van precies de goede lengte en spreek dan het laatste deel van de zin versneld uit met een ietsje klemtoon op “geen”, buig bij het laatste woord “zijn” uw stem bovendien iets naar boven (beslist niet naar beneden!), terwijl de verbazing van uw gezicht afstraalt.

Of een mop over Sam en Moos ook een ‘witz’ genoemd mag worden, daarover is niet iedereen het eens. Maar daar ga ik in een

volgende aflevering wel een keer over zeuren. Hier wil ik allereerst wijzen op de structuur van mijn openingswitz, die bestaat uit twee verhaaltjes met herhaling van thema, waarna de doorbreking van de opgebouwde verwachting volgt. Die structuur trof ik jaren geleden aan in een korte anekdote waarin rabbijn Awraham Soetendorp vertelde over een bezoek van een gezelschap christelijke theologen aan de liberale synagoge in Amsterdam, waar zijn vader, Jacob Soetendorp, rabbijn was. In die tijd was Awraham zelf nog een kind, nou ja, volgens de Nederlandse wet. De anekdote, te vinden in een interview dat hij gaf aan het maandblad Wending (Jaargang 33, maart 1978), luidt als volgt.

“Ik weet nog, toen ik dertien jaar was, net bar mitswa was geworden, toen moest ik een groep rondleiden in de synagoge. Mijn vader was moe en zei na afloop van de dienst: ‘Ga jij maar uitleg geven’. Het was een groep uit Leiden. Men vroeg mij allerlei dingen en tenslotte zei een professor: ‘Wat is nou de betekenis van de wijn?’ Toen zei ik: ‘De wijn, teken van vreugde, verheugt het hart van de mensen, blijdschap’. Toen zei hij: ‘Nee, maar wat is de diepere betekenis van de wijn?’. En ik zei: ‘Tja, dat weet ik eigenlijk niet’. Toen zei die professor: ‘Jongetje, jij moet nog heel veel leren’.

Verstoord ging ik naar boven toe en ik zei tegen mijn vader: ‘Hoe kun je me dergelijke dingen laten doen, Abba, ik weet nog veel te weinig’. Toen zei hij: ‘Wat weet je dan niet?’ Ik zei: ‘Ik weet niet eens wat de betekenis van wijn is’. Mijn vader antwoordde: ‘Weet je niet wat de betekenis van wijn is? Dan is het inderdaad heel erg.’ ‘Wat betekent de wijn dan?’, zei ik. ‘Nou,’ zei mijn vader, ‘dat is een teken van vreugde, verheugt het hart van de mensen, blijdschap’. Toen zei ik: ‘Maar wat is de diepere betekenis van wijn?’ Mijn vader antwoordde: ‘Als je zulke vragen stelt, dan kun je inderdaad nog geen les geven’.”

Ziet u hoe scherp het laatste antwoord terugslaat op de Leidse professor, zonder hem direct te treffen? Je zou bijna kunnen zeggen: de kleine Awraham staat in deze anekdote plaatsvervangend voor zijn hooggeleerde opponent, als een soort kapstok om de boodschap aan op te hangen die eigenlijk voor de professor bedoeld is. Humor als beleefde vorm om je kritiek te adresseren. Aan dit verhaaltje zien we ook dat joodse humor verder reikt dan witzes, grappen of moppen. Het is een manier van communiceren

waarmee soms heel serieuze statements kunnen worden afgegeven in een aangename verpakking. Humor, leerverhalen, polemieken, geschiedschrijving, ze lopen zomaar in elkaar over.

Wat moet je nu met Freuds definitie van de ‘witz’ bij het lezen van deze anekdote? “Witz is het wapen van de man, die noch met zijn zwaard noch met zijn verstand rechtstreeks kan of wil aanvallen, het is het wapen van de verslagene, die in het geheel niet denkt aan de mogelijkheid van een overwinning.” Die definitie is niet geschikt om de hele joodse humor te vangen. Ze is wel erg ingegeven door de situatie van achterstelling en vervolging waarin joden eeuwenlang hebben geleefd. Mijns inziens perkt ze de joodse humor onnodig in tot een wapen tot verweer of een zalf op de wonde. Dat lijkt mij toch echt te beperkt. De witz, of is het een mop?, waarmee ik begon, laat zich al niet door deze definitie vangen. Wie wordt er aangevallen? Wie is de verslagene? Wie zou er overwonnen moeten worden? Jammer voor Freud, maar zijn definitie omvat slechts één van de functies die joodse humor kan hebben. Ga ik nu zelf een andere definitie opstellen? Maar niet. We gaan eerst nog wat meer joodse humor “bestuderen”. Misschien dat ik in aflevering X van deze serie het definitie spel dan nog een keer met u ga spelen.

Voorlopig dus gewoon luisteren en kijken. Dat laatste met ons geestesorgaan. Probeer je de witz te verbeelden. Zie hem voor je als een filmpje. Niet in Jouw Tube, maar in je hoofd. Zonder dat filmpje had ik de mop over Sam en Moos bij de rivier nooit kunnen navertellen. Wat is er trouwens joods aan deze mop? Vervang Sam door Jan en Moos door Piet en er ontstaat een aanmerkelijk minder leuk mopje. Want Jan en Piet zijn helemaal niet om te lachen. Sam en Moos daarentegen wel. “Sam maakt zijn dagelijkse ochtendwandelingetje...”. “Ah,” denkt u, “Sam! Nu komt er dus iets leuks!” U bent er direct op gespitst een joodse mop te horen. En alleen daarom al is de mop half geslaagd, ook als hij met joden of jodendom verder niets te maken heeft. En toch had u bij het lezen het gevoel dat u een echt joodse mop onder ogen had!

De definitie van Freud heeft nog een nadeel. Behalve het woord ‘witz’ komt er geen joods begrip in voor. Vervang het woord ‘witz’ door ‘grap’ en er blijft niets over van deze definitie. Anderzijds laat de definitie toe dat witzes in elke cultuur verteld kunnen worden waarin men zich heeft neergelegd bij zijn onderwerping. Een van

de belangrijkste functies van humor is echter dat zij samenbindend is, dat zij een gevoel van verbondenheid geeft tussen verteller en luisteraars. Samen lachen om een witz, een grap, een mop, geeft mensen het gevoel dat ze elkaar begrijpen, dat ze iets met elkaar delen, dat ze iets gemeenschappelijks hebben dat de buitenwacht niet heeft. Veel witzen gaan daar ook expliciet over.

“De douane in Rusland vraagt aan een jood: ‘Heb je familie in het buitenland?’ ‘Nee,’ antwoordt hij. De douane vraagt opnieuw: ‘Maar Cohen dan in Tel Aviv? En Sara in Jeruzalem? Zijn zij dan geen familie van je?’ ‘Jawel,’ antwoordt de jood, ‘dat zijn ze, maar ik ben de enige die in het buitenland woont’.”

De tegenstellingen tussen joden en hun vijanden zijn een oneindige bron van joodse humor, die soms zeer wrange vormen kan aannemen.

“De SS-commandant zegt tegen een jood: ‘Als je mij kunt zeggen welk van mijn ogen van glas is, dan laat ik je los’. Hij zegt onmiddellijk: ‘Het linkeroog’. De SS-er reageert verbaasd: ‘Hoe weet je dat zo gauw?’ Zegt de jood: ‘Het kijkt me zo menselijk aan’.”

We zien hier een ander kenmerk van joodse humor: de omdraaiing van betekenissen. Wat voor de één buitenland is, is voor de ander binnenland. Wat voor de één een pronkstuk is om trots op te zijn, is voor de ander een voorwerp van spot. De groepstegenstelling is er overigens lang niet altijd een tussen joden en niet-joden. Ook de verschillen tussen joden onderling kunnen aanleiding geven tot grappige situaties.

“Poolse joden dragen vaak lange jassen en haarlokken. Op hun hoofd hebben ze een zwarte hoed. Zo’n Poolse jood gaat naar China. Hij verblijft en eet in kosjere hotels. Op vrijdag wordt hij door een tolk opgehaald en gaat naar sjoel. Alles gaat zoals het hoort, alleen zijn de aanwezigen allemaal Chinezen! Hij wil graag met de rabbi spreken en dat laat hij vragen door de tolk. Na de dienst ontmoet de Poolse jood de Chinese rabbijn en vraagt: ‘Bent u een echte rabbijn?’ ‘Dat zou ik denken,’ antwoordt deze: ‘Ik heb gestudeerd aan het Hirsch Seminarie in New York. Maar neemt u mij niet kwalijk. Bent u eigenlijk wel een echte jood? U ziet er helemaal niet joods uit!’”

Ook hier weer een prachtige omkering van betekenissen.

Deze laatste witz heeft mijns inziens iets dat hem minder sterk maakt. Dat zit hem in de eerste twee zinnen: “Poolse joden dragen vaak lange jassen en haarlokken. Op hun hoofd hebben ze een zwarte hoed.” Vanwaar die inleiding? Kennelijk omdat de verteller veronderstelt dat u en ik niet op de hoogte zijn van het uiterlijk van de meeste Poolse joden. Is dit een gemoderniseerde witz uit een tijd dat de meeste Poolse joden er nog zo bijliepen? Of wordt er teruggerepen op een tijd die niet meer bestaat? Hoe het ook zij, de expliciete toelichting doet mijns inziens afbreuk aan de witz. Dat is echter te voorkomen door de gewenste informatie op een meer natuurlijke manier in het verhaal in te bouwen. Wat bijvoorbeeld te denken van de volgende openingszin: “Een Poolse jood, gekleed in een lange zwarte jas, met pijpenkrullen langs zijn wangen en een zwarte hoed op zijn hoofd, gaat naar China.” Zo creëert u het gewenste beeld op een vanzelfsprekende manier, een beeld dat direct weer opdoemt bij de laatste zin van de witz: “U ziet er helemaal niet joods uit!”. Ik wil maar zeggen: witzen vertellen is een kunst waarin je jezelf steeds verder kunt verbeteren.

Tot slot nog een tip. Vandaag zijn veel witz te vinden op internet. Drie van de hierboven gebruikte kunt u vinden op de internetsite <http://kunst-en-cultuur.infonu.nl/diversen/8982-joodse-humor-de-witz.html>. Maar er zijn ook antisemieten op het internet die menen dat ze iets over joodse humor moeten vertellen. Dat zijn geen humoristische sites. Als u onderstaande foto op internet aantreft, maakt u merkwaardig genoeg een grote kans op zo’n antihumoristische website te zijn beland. Een gewaarschuwd mens telt voor dubbel.

Een bijzondere ochtend in sjoel

Door Carolien Rouwendal

Woensdagochtend 16 juni 2010 werd in het *beet ami*, het leslokaal van de sjoel, het boekje over het leven van Beppie Caneel-Boektje aan Riwwah Hamburger, de drijvende kracht van de tentoonstellingscommissie, overhandigd. We waren met tien mensen aanwezig. Het middelpunt waren de schrijfster van het boekje Lili van der Bruggen, Beppie Caneel-Boektje over wie het verhaal gaat, en haar zus Sera Boektje. Verder waren er twee nichten van Beppie, zes mensen van de tentoonstellingscommissie, en Olly en Mirjam Kan. Riwwah zorgde voor koffie, thee en gebak.

Beppie werd in 1921 in Zwolle geboren en leefde na de oorlog een paar jaar met haar man Gerard Caneel in Zwolle. Lili vindt het derhalve belangrijk dat het boekje over Beppie ook op de tentoonstelling in sjoel kan worden bekeken. Via omwegen, zelfs via Mirjam in Israël, kwam zij in contact met Riwwah en zo kwam het tot deze bijeenkomst.

Staande v.l.n.r. Lili van der Bruggen, Beppie Caneel-Boektje, Riwwah Hamburger. Zittend v.l.n.r. Rosa Lemstra, Sera Boektje

Lili, een buurvrouw van Beppie, vertelde ons in het kort over haar drijfveer om dit verhaal op te schrijven. Beppie zei een paar keer: "Wie wil dit verhaal nu weten!?". Maar ja, wij hadden wel veel interesse. Lili heeft ons in een korte

samenvatting over het boekje verteld. Wij vonden het zo boeiend dat wij meteen een paar boekjes bestelden die in het najaar op de tentoonstelling te koop zijn. Natuurlijk werd het verhaal van Lili verscheidene keren onderbroken. Joods Nederland is één grote mispooge! "Is dat familie van die en die, heeft hij daar gewerkt, is zij nu in Israël...". Als Lili niet altijd weer tot rust maande waren wij nog lang aan tafel gebleven. Maar het gezelschap had ook nog een afspraak in Kampen waar Beppie voor de oorlog graag logeerde bij familie van vaders kant. Een natuurlijk wilde het bezoek onze tentoonstelling en sjoel zien. De sjoel vonden ze prachtig! Maar zowel Beppie als Sera zeiden dat door de Shoah en het vertrek van veel Joodse families uit Zwolle de gemeente niet meer is zoals het was.

Op mij, en ik denk ook op anderen, heeft deze ochtend veel indruk gemaakt. Beppie, een kleine fijn gebouwde vrouw, is hartelijk en heel bescheiden! Ook haar zus had een bewogen leven gehad. Zij vulde Beppie aan met citaten en feiten en een vrolijke noot. Het was gezellig.

Maar het ging vooral over de verhalen, die wij niet mogen vergeten. Niet alleen over de oorlog maar ook over het Joodse leven in de mediene waar zo weinig van over is. Om het te proeven willen wij jullie het boekje van harte aanbevelen!

Caroline Rouwendal is rondleidster en lid van de tentoonstellingscommissie.

Het boekje is verkrijgbaar in de synagoge tijdens de openstelling van de tentoonstelling en kost € 5,50.

DE JUDAICANON WEER OPGEPAKT

Door de redactie

Het is even stil geweest rond de Judaicanon, het initiatief van de Stichting Judaica Zwolle om tot een canon van de Nederlands-joodse geschiedenis te komen, u weet wel, in het verlengde van de Canon van de Nederlandse Geschiedenis en de Nederlandse Relicanon, waarin beide zo weinig over de Nederlandse joden te vinden is. In Judaica-Bulletin 21.3 presenteerden we een vijftal “vensters” en daarna in Judaica-Bulletin 21.4 nog een zesde. De redactie heeft inmiddels de draad weer opgepakt. In dit bulletin zullen we twee nieuwe vensters aan de Judaicanon toevoegen, zodat het totaal voorlopig op acht komt te staan. Op de website zijn alle acht vensters te raadplegen.

Venster Baruch de Spinoza

Baruch de Spinoza is de beroemdste filosoof van Nederland. Hij is gezichtsbepalend geweest voor het westerse denken. Spinoza werd in 1632 in Amsterdam geboren als Baruch d’Espinoza. Hij was de zoon van joodse ouders die uit Portugal waren gevlucht. Hij overleed in 1677 in Den Haag aan een longziekte. Spinoza, die tamelijk sober leefde, verdiende de kost met het slijpen van brillenglazen en lenzen voor microscopen. Zijn ziekte is waarschijnlijk verergerd door het stof dat hij daarbij had ingeademd.

Spinoza's roepnaam was Bento, Portugees voor het Hebreeuwse Baruch en het Latijnse Benedictus, met de betekenis ‘de gezegende’. Hij leerde Nederlands, Portugees, Spaans, Hebreeuws en schreef later in het Latijn. Na zijn joodse opvoeding kwam hij in 1656 in conflict met de joodse gemeenschap in Amsterdam. Vermoedelijk niet omdat hij kritisch stond tegenover het orthodox-joodse geloof en er ketterse opvattingen op na zou houden, maar vooral omdat hij zich niet wilde schikken naar de voorschriften van de joodse gemeenschap. Zo schakelde hij waarschijnlijk in een erfeniskwestie de Nederlandse in plaats van de joodse rechtbank in.

Veel werk publiceerde Spinoza niet of onder een schuilnaam. Want hoewel de Republiek tolerant was in vergelijking met de omringende landen en open stond voor kritische denkbeelden, moest Spinoza toch op zijn hoede zijn. Zijn belangrijkste werk, de *Ethica*, werd pas na zijn

dood gepubliceerd.

In zijn boek *Tractatus theologico-politicus* legde Spinoza de grondslag voor een vrijzinnige uitleg van de Bijbel en in de *Tractatus politicus* toonde hij zich een voorstander van de democratie. Hij wees daarbij op het grote belang van vrijheid van meningsuiting.

In de *Ethica Ordine Geometrico Demonstrata* trachtte Spinoza de mensen te leren hoe ze verlichting van hun lijden konden vinden. Het boek was geen filosofie om de filosofie, maar had een praktisch doel. Het ging Spinoza om het inzicht dat God niet buiten de schepping staat, maar dat alles – inclusief de mens zelf – een verschijning van God is. Daartoe was het van groot belang onafhankelijk en vrij van aanvechtingen te zijn. Zo gedroeg Spinoza zichzelf ook: hij liet zich niet provoceren, maar bleef kalm en redelijk in zijn argumenten. Velen hebben erover geklaagd dat de *Ethica* zo moeilijk te lezen is. Maar daarmee zou Spinoza niet gezeten hebben. De laatste zin van het boek luidt: ‘Alles wat voortreffelijk is, is even moeilijk als zeldzaam.’

Bron: Ontleent aan en bewerkt naar: [De Canon van de Nederlandse Geschiedenis](#).

Ingebracht door: Redactie van het Judaica-Bulletin.

Venster Aletta Jacobs en de joodse feministes

Rond 1900 stond een aantal vrouwen op om te strijden voor de verbetering van de positie van de vrouw: de eerste feministische golf. Het ging om kiesrecht, onderwijs, financiële onafhankelijkheid en om het recht op geboortebeperving. Onder hen bevonden zich relatief veel joodse vrouwen die vaak een koplopersfunctie vervulden.

De bekendste onder deze Nederlands-joodse feministen was Aletta Jacobs (1854-1929). Zij was in alles de eerste: in 1870 was ze de eerste vrouw op de HBS; ze was de eerste vrouw in Nederland die met

speciale toestemming van Thorbecke medicijnen mocht studeren én mocht afstuderen; ze was de eerste vrouw die promoveerde én de eerste vrouw die zich met hart en ziel inzette voor kiesrecht, geboortebeperving en betere arbeidsomstandigheden voor vrouwen. In 1894 richtte zij samen met Wilhelmina Drucker de *Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht* op. Wereldwijd kreeg ze bekendheid als lid van de *Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht*. Tientallen instellingen, straatnamen en pleinen zijn naar haar vernoemd.

Rond Aletta Jacobs opereerde een groep vrouwen die net als zij vochten voor vrouwenrechten. Een van hen was Aletta's oudere zus Charlotte (1847-1916). Zij studeerde farmacie en vertrok na haar studie naar Nederlands-Indië om directrice op een meisjes-HBS te worden. Ze kreeg de baan echter niet en begon een apotheek in Batavia, vijfentwintig jaar lang de enige in Nederlands-Indië. Ze probeerde het leven van Indische meisjes te verbeteren o.a. door een vereniging op te richten voor de verbetering van onderwijs voor meisjes. Ook richtte ze een verpleegstersopleiding op. Na haar dood ging het grootste deel van haar vermogen naar het Charlotte Jacobs Studiefonds, dat een academische studie voor 'Indische meisjes met aanleg' bekostigde.

Betsy Bakker-Nort (1874-1946) ontwikkelde zich als vertaalster. In Scandinavië werd ze getroffen door de veel zelfstandiger positie van vrouwen. Ze schreef artikelen voor het feministische tijdschrift *Belang en Recht*. Met Aletta Jacobs trok ze door het land om vrouwen wakker te schudden. Ze ging rechten studeren en werd dankzij het passieve kiesrecht in de Tweede Kamer gekozen voor de Vrijzinnig-Democratische Bond. Tot haar dood verzet zij zich tegen de wettelijke handelingsonbekwaamheid van gehuwde vrouwen, die pas tien jaar later in 1956 zou worden rechtgezet.

Emmy Belinfante (1875-1944) stamde uit een

Portugees-joodse familie. Zij was een succesvol journaliste. Als eerste in de Nederlandse dagbladjournalistiek kreeg ze in 1905 een eigen vrouwenrubriek bij het Haagse blad *Land en Volk*. Daarin schreef ze o.a. over de sociale positie van vrouwen. Veel artikelen over de strijd voor vrouwenrechten verschenen van haar hand in diverse bladen. In haar boek *De triomf van het wanbegrip* bestreed ze het idee van het huwelijk als hoogste goed. In 1944 kwam er in de gas-kamers van Auschwitz een einde aan haar leven.

Roosje Vos (1860-1932) groeide op in het Israëlitisch Meisjesweeshuis in Amsterdam, waar zij het vak van naaister leerde. Eenmaal volwassen richtte zij verschillende verenigingen op waar ontslagen naaisters aan het werk konden. Die mondden in

1898 uit in de Algemene Nederlandse Naaisterbond, een vakbond die vrouwen hielp financieel onafhankelijk van hun man te worden. Haar rechterhand was Sientje Preijs, secretaris van de bond, die zich daarnaast ontwikkelde als schrijfster.

Rosa Manus (1881-1943) was een jongere vriendin van Aletta Jacobs. Zij was internationaal georiënteerd en reisde als vrouwenactiviste en pacifiste de wereld rond. Zij organiseerde in 1913 een tentoonstelling over de positie van de vrouw van 1813 tot 1913, en in 1915 samen met Aletta Jacobs een vrouwencongres. In 1935 was zij medeoprichter van het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging, dat in de oorlog verloren ging maar in de Sovjet-Unie werd teruggevonden. Wegens haar pacifistische opvattingen werd zij in de oorlog door de Nazi's gevangen gezet en later afgevoerd naar Ravenbrück, waar zij in 1943 omkwam.

Dat vooral joodse vrouwen zich zo inzetten voor het feminisme heeft ongetwijfeld zijn oorzaak in de joodse antipathie tegen onrechtvaardigheid en de traditionele drang om te leren en zichzelf te verbeteren.

Bron: *Aletta en haar strijdgenoten*, door Elise Vermeeren en Esther Voet, NIW 16 juli 2010.

Ingebracht door: Redactie van het Judaica-Bulletin.

Internet als splijtzwam*

Door Miriam Shaviv

In december besloten Israëlische rabbijnen de wet om het internetgebruik onder ultra-orthodoxe Joden aan banden te leggen nieuw leven in te blazen. Ze benadrukten dat zij daaronder ook de orthodoxe websites verstaan en ze dreigden met strengere straffen dan ooit voor hun ongehoorzame volgelingen. Maar in plaats van dat dit de rabbijnen een krachtige positie gaf, is met de strijd tegen het ultra-orthodoxe internetgebruik vooral de zwakte van de rabbijnen zichtbaar geworden. Een groot gedeelte van de gemeenschap blijft namelijk onverstoortbaar internetten.

De eerste kritiek op internet ontstond in januari 2000, toen meer dan dertig charediemleiders een internetverbod thuis verboden. Destijds was de grootste zorg van de rabbijnen de gemakkelijke toegang tot on-line seks die het web biedt. Dat verbod was indertijd niet controversieel, omdat de strikt-orthodoxe joden een gelijksoortige ban op het bezitten van een televisie allang hadden geaccepteerd.

Veel ultra-orthodoxen hebben sindsdien het verbod weten te omzeilen door het gebruik van zogenaamde 3G telefoons, waarmee ze ook toegang hebben tot internet. Daar werd volop gebruik van gemaakt, totdat de rabbijnen dwongen kosjer gecertificeerde software aan te schaffen, waarin de internettoegang is geblokkeerd. Anderen bezochten internetcafé's of kochten zelf computers voor werkdoeleinden. Het Rabbinaat voor Mediazaken werd in 2007 gedwongen om dat toe te staan, omdat het moest toegeven dat het internet essentieel is voor veel banen.

Oudere rabbijnen bleven echter op de verscherping van het internetverbod aandringen. Maar het was te laat. Hoewel er geen cijfers bekend zijn over het internetgebruik van strikt-orthodoxe joden zegt de Israëlische telefoonprovider Bezeq dat een kwart van alle charediemhuishoudens een Bezeqverbinding bezit. Waarschijnlijk hebben anderen een andere provider.

Intussen bloeien de blogs van ultra-orthodoxe joden, waarin zij meer dan ooit hun twijfels uiten over de van de wereld afgewende orthodoxe manier van leven. Ook hebben zij een netwerk van nieuwssites opgezet, waarvan het bestaan tot nu toe voor lief is genomen. Naast het harde nieuws levert dit netwerk roddels over de rabbijnen, discussies over schandalen binnen de gemeenschap en fora waarop elk aspect van het ultra-orthodoxe leven kan worden bekritiseerd.

Het lijkt erop dat vooral de bedreiging van de rabbinale autoriteit en niet de ongewenste toegang tot wereldse invloeden de rabbijnen tot hun maatregelen heeft aangezet. Het decemberbevel van de oudere rabbijnen, met grote namen als Yosef Sholom Elyashiv en Aharon Leib Shteinman, droeg de gemeenschap op om de websites van andere charediem niet te bezoeken omdat deze vol zouden staan met "leugens, roddels en gruwelijkheden". Ook

droegen ze ultra-orthodoxe scholen op om geen kinderen toe te laten van wie de ouders betrokken zijn bij zulke websites. Het resulteerde in de capitulatie en sluiting van verscheidene sites. Dit was echter maar een klein succesje voor de rabbijnen.

Een van de populairste charediemnieuwssites, *B'Hadrei Haredim* ("in de kamers van de charediem") bericht dat zij 65.000 unieke bezoekers per dag krijgt. Andere sites zijn ook nog steeds in de lucht. Met andere woorden: ultra-orthodoxe internetgebruikers blijven in groten getale het internet gebruiken, daarbij hun leiders bewust tartend. De charediemnieuwssites schrijven zelfs over hun eigen ban, schaamteloos de gevolgen voor hun eigen voortbestaan negerend.

Door het verbod op deze manier in te voeren laten de rabbijnen - meestal tussen de 70 en 80 jaar oud - zichzelf zien als vreemden binnen hun eigen gemeenschap. Ze begrijpen niet dat het internetgebruik vandaag de dag de norm is. Ze lijken te hebben vertrouwd op de raadgevingen van een paar adviseurs, die het slachtoffer zijn geweest van roddels op de charediemwebsites of andere persoonlijk redenen hebben voor hun wens de sites te sluiten.

Ondertussen blijven de rabbijnen hun eigen invloed overschatten. Na een decennium van genegeerde verboden komt het er op neer dat de excommunicatie van het net vrijwel geen resultaten heeft geboekt. De publieke ongehoorzaamheid van de charediem is zo openlijk dat de religieuze autoriteiten wel moeten vrezen voor tegendraads gedrag op meerdere vlakken. Zoals de strijd tussen Google en China en de rol van Twitter in Iran vorige zomer lieten zien, zijn digitale media vergif voor gesloten regimes.

De rabbijnen moeten gaan inzien dat, als het internet een ondermijning van hun gezag betekent, een verbod erop nog veel meer schade aanricht. De charediem zullen on-line blijven. De rabbijnen kunnen misschien enige controle blijven uitoefenen door de kosjere websites toe te staan en daaraan mee te werken. Het alternatief is dat zij ultimatus blijven stellen aan hun volgelingen die niet zullen worden gehoorzaamd en ze zichzelf buitenspel zetten.

* Dit artikel werd overgenomen uit: NIW 31, 28 mei 2010, p. 19.

Boekbesprekingen

In mei van dit jaar verscheen deel III van “De Talmoed, Berachot” met vertaling in het Nederlands en met verklaringen in het Nederlands van de hand van Jacob de Leeuwe.

Berachot is het eerste van de 63 tractaten van de Talmoed. Nu aan dit tractaat een derde deel in Nederlandse vertaling is gewijd, is pas een druppel van de oceaan die de Talmoed is, in onze taal beschikbaar. Eerder verschenen al de delen I en II. Het eerste deel liet nogal te wensen over. Er staan fouten in, en de lay-out is niet prettig leesbaar. Totaal anders is het met de delen II en III gesteld. De Leeuwe heeft in deze delen zijn vorm gevonden, waarbij bovendien de Hebreeuwse/Aramese daf-versie ook is opgenomen. Ook wordt hij bijgestaan door anderen

die voorkomen dat fouten blijven bestaan. In zijn inleiding op het tweede deel schrijft opperrabbin B. Jacobs: "Ik ben dankbaar dat ik middels dit voorwoord aan de onthulling van dit “lern-monument” mag meewerken en hoop dat velen nu en in de toekomst met behulp van dit sefer zich zullen mogen verbinden met onze goddelijke en eeuwige joodse erfenis, ook en juist buiten de joodse centra." De boeken kunnen worden besteld bij de auteur via e-mail: jacob@li-el.nl.

Jan Veldhuijzen

Christelijke stemmen over het jodendom : Zestig jaar Interkerkelijk Contact Israël (ICI), 1946-2006 door Gert van Klinken. Eburon : Delft – 2009. ISBN978-90-5972-329-0.

In 1946, een jaar na afloop van de Tweede Wereldoorlog, werd het Interkerkelijk Contact Israël opgericht, afgekort: ICI. In de acht protestantse kerken die bij dit initiatief betrokken waren, realiseerde men zich dat er tijdens de oorlog iets buitengewoons was gebeurd met de joden. Maar de consequenties van dit buitengewone werden niet onmiddellijk helder ingezien. Aanvankelijk richtte het ICI zich op de bestrijding van antisemitisme. Het duurde niet lang of ook de vervangingstheologie (de kerk was in de plaats van het joodse volk gekomen) en de joden-zending werden overboord gezet. Hiervoor in de plaats kwamen diverse, soms merkwaardige opvattingen, zoals de gedachte dat de joden zich bij de wederkomst van Christus wel massaal tot hem zullen bekeren.

Het ICI was voornamelijk een contactorgaan tussen kerken in Nederland. Gert van Klinken, kerkhistoricus aan de Theologische Universiteit Kampen, heeft over de wederwaardigheden van dit interkerkelijk orgaan een handzame studie geschreven. Daarin behandelt hij visies binnen het ICI op het jodendom. Vervolgens komt aan de orde welk beleid daaruit volgde: naast overleg ook hulpverlening en opinievorming. Besproken wordt hoe de joodse gemeenschap op deze initiatieven reageerde. Hoewel het gesprek met Israël een belangrijke doelstelling was, pakte dat in de praktijk anders uit.

Eerste opgave voor het ICI was bestrijding van het antisemitisme. Traditionele beelden van joden en jodendom moesten veranderen. Maar wat moest daarvoor in de plaats komen? Het ICI richtte zich op drie eigentijdse verschijningsvormen van het jodendom: een gedecimeerde gemeenschap in Nederland; vanaf 1948 een jonge staat in Israël; en in de Nederlandse kerken de joodse christenen. Van die

laatststen had menigeen zich pas recent bij een kerk aangesloten onder invloed van hun ervaringen tijdens de bezetting. In het eerste hoofdstuk komt de houding van het ICI ten opzichte van elk van deze drie verschijningsvormen van het jodendom aan de orde. Daaruit blijkt dat lang niet in alle protestantse kerken hetzelfde werd gedacht over jodendom en Israël.

In de jaren '60 wordt duidelijk dat het 'gesprek met Israël' in eigen land niet van de grond komt. Daarentegen werden wel banden met de jonge Staat Israël gelegd. Naast steun aan de opbouw van het joodse leven aldaar sprak het ICI zich meerdere malen publiekelijk uit voor het bestaansrecht en de politiek van Israël. In Nederland verspreidde het ICI binnen de kerken informatie over het jodendom. Van geregeld overleg met de joodse gemeenschap in Nederland was echter zelden sprake. Het 'gesprek' werd vaker over dan met de joden gevoerd. Belangrijk obstakel daarbij vormden de messiasbelijdende joden die ondanks hun kleine aantal in het ICI prominent aanwezig waren. Zij werden door de andere joden niet als gesprekspartner geaccepteerd.

De jaren '70 vormden de bloeiperiode voor het ICI. De Katholieke Raad voor Israël (KRI) sloot zich aan. De band met de staat Israël was hecht, en de belangstelling in kerkelijk Nederland steeg. Op dit hoogtepunt volgde in de jaren '80 de teruggang. Voor rechtstreeks overleg tussen joden en christenen in Nederland werd het OJEC opgericht. Het ICI stond daarbij buitenspel. Bovendien kwam de band van het ICI met de staat Israël onder steeds meer kritiek te liggen in de kerken, waarin diaconale instellingen zoals het Werelddiaconaat een veel grotere invloed hadden. In die kringen speelde Israël theologisch gezien geen rol van betekenis. Het werd gezien als een

staat zoals alle andere staten. Solidariteit met de staat Israël zou tekort doen aan de rechten van de Arabische bewoners van Palestina. Het conflict tussen de instanties van Kerk en Israël en die van het Werelddiaconaat maakte heftige emoties los.

Aan de orde komt hoe het ICI vanaf de jaren '80 omging met de aandring om ook aandacht te besteden aan de Palestijnen. Die aandring werd in de kerken gaandeweg sterker. Kerkleden die Israël door dik en dun wilden blijven steunen, stichtten een eigen organisatie: Christenen voor Israël. Inzake het Palestijnse vraagstuk weerspiegelden de discussies in het ICI tendensen die zich ook elders in de maatschappij voordeden. In die periode begonnen de joodse christenen een vrijwel vergeten groep te worden, in de kerken niet minder dan daarbuiten. In het ICI bleven zij echter vertegenwoordigd, wat het contactorgaan een in Nederland uniek karakter gaf, maar het tevens buiten de dialoog met de joden hield. In een apart hoofdstuk wordt de betekenis van de vereniging van messiasbelijdende joden Hadderech besproken. Tot slot volgt er in de jaren '90 een reductie van de activiteiten tot de kerntaak van het ICI: contactorgaan tussen de aangesloten kerken.

Omdat het boek niet alleen gebaseerd is op studie van documenten, maar ook op interviews met velen

die in de bewuste periode nauw betrokken waren bij het werk van Kerk en Israël, is het een levendig boek geworden dat vlot leest. Omdat het periodegewijs is opgebouwd komen er wel veel herhalingen in voor. Veel onderwerpen speelden in verschillende perioden een rol en komen dan steeds weer terug. Zo wordt er aan de messiasbelijdende joden in relatie tot hun aantal wel erg veel aandacht besteed.

Wie de ontwikkeling in de relatie tussen kerk en Israël de afgelopen decennia van nabij gevolgd heeft, zal in dit boek geen nieuwe, baanbrekende inzichten vinden. Wel zet het boek de belangrijkste zaken helder op een rij: antisemitismebestrijding; theologische veranderingen; de pogingen tot dialoog met de joden; de rol van de joodse christenen; het aanvankelijke enthousiasme binnen de kerken voor de joodse staat; de taaië werkelijkheid van een land in permanente oorlog tegen autoritaire tegenstanders; de pogingen om bruggen te slaan tussen de partijen; etc. Voor wie zich bij de problematiek betrokken voelt, kan ik dit boek aanraden. Wat ik tijdens het lezen alleen begon te missen, is zicht op hoe de verhouding christenen-joden zich in de ons omringende landen heeft ontwikkeld na de Tweede Wereldoorlog. Wellicht het onderwerp voor een vervolgstudie?

Peter van 't Riet

JUDAICA-AGENDA ZWOLLE EN OMGEVING NAJAAR 2010

Kopij voor de Judaica-agenda s.v.p. sturen naar ons e-mailadres: info@judaica-zwolle.nl. Actuele informatie voor de Judaica-Agenda wordt bijgehouden op onze website www.judaica-zwolle.nl. De datums van de cursussen van de stichting kan men vinden in de cursusfolder 2009-2010 en op onze website.

3-10-2010 - Tentoonstelling "Geschiedenis van het joodse leven in en om Zwolle" inclusief rondleiding. Stichting Judaica Zwolle. Plaats: Synagoge, Samuel-Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30 uur. Toegang: € 3,00.

7-11-2010 - Samuel-Hirschlezing
Twaalfde Samuel-Hirschlezing door rabbijn Tamara Benima over hoe sexualiteit beleefd wordt in het jodendom. Organisaties: Stichting Judaica Zwolle & Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle. Plaats: Synagoge van Zwolle, Samuel Hirschstraat 8. Tijd: 11.00 uur. Toegang: € 10,00.

7-11-2010 - Tentoonstelling "Geschiedenis van het joodse leven in en om Zwolle" inclusief rondleiding. Stichting Judaica Zwolle. Plaats: Synagoge, Samuel-Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30 uur. Toegang: € 3,00.

14-11-2010 - Concert Sefardiana
Concert met Joodse muziek door Blokfluitensemble [Praetorius](#). Na de Spaanse Renaissance muziek die Praetorius in het verleden meermalen vertolkt heeft,

krijgt deze muziek nu een vervolg in ons nieuwe project met Joodse muziek 'Sefardiana'. Praetorius zal in dit programma ook een belangrijke plaats innemen voor een chazan, de voorzanger in de joodse godsdienstoefening. Hiervoor werkt mee de in Nederland woonachtige voorzanger: Ken Gould. Daarnaast klinken een udspeeler en een slagwerker. Plaats: Synagoge van Zwolle, Samuel-Hirschstraat 8. Tijd: 15.30 uur. Entree: € 15,00/12,50.

18-11-2010 - Lezing Calvin en de Joden
Lezing door Prof.dr. Hans Jansen over "Calvin en de Joden". Organisatie: Genootschap Nederland-Israël Hoogeveen. Plaats: De Goede Herderkerk, Middenweg 14, Hoogeveen. Tijd: 20.00 uur. Prijs: Gratis voor leden, kleine bijdrage voor niet-leden.

24-11-2010 - Lezing Oorlogsoverlevenden in Israël anno 2010
Lezing door mevr. Mirjam Kan. Organisatie: Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle. Plaats: Synagoge van Zwolle, Samuel-Hirschstraat 8. Tijd: 19.30 uur.

De synagoge heeft een eigen website

Door Peter van 't Riet

Sinds enige tijd heeft de Stichting Voortbestaan Synagoge Zwolle een eigen website met het internetadres www.synagoge-zwolle.nl. Deze website is geheel gewijd aan de synagoge. Op de website vindt u veel informatie over de historie van het gebouw, de architectuur, het interieur en de activiteiten die erin plaatsvinden. Ook is er veel fotomateriaal te bekijken zoals fotorapportages van de synagoge voor, tijdens en na de restauratie in de jaren 1984-1989. De website is vooral interessant voor de scholen die al jarenlang met veel leerlingen voor rondleidingen naar de synagoge komen. Docenten en leerlingen kunnen met behulp van de website hun bezoek nu beter voorbereiden, zodat het leereffect tijdens het bezoek kan toenemen. Hieronder treft u een voorbeeld van de informatie die op de website is te vinden.

Aron Hakodesj - Heilige Ark

De heilige ark (Hebreeuws: aron hakodesj) is de kast die zich bevindt in de absis tegen de oostwand. In deze kast worden de Tora-rollen bewaard die in de eredienst gebruikt worden voor de "voorlezing uit de Tora". De heilige ark is afgesloten met deuren en een voorhangsel (Hebreeuws: parochet). Bijzonder aan de ark in de Zwolse synagoge is dat deze van boven is afgesloten met een glazen plafond. Daardoor kan het daglicht via de vijf venster van de absis rechtstreeks in de kast vallen.

Tijdens de dienst wordt de ark geopend en worden de Tora-rollen in een kleine optocht naar de biema gebracht om uit voor te lezen.

Biema - Verhoging in het midden van de synagoge

De biema is de verhoging in het midden van de synagoge waarop de voorlezing uit de Tora plaatsvindt, het hoogtepunt van de eredienst in de synagoge. Op de biema bevindt zich een tafel waarop de Tora-rol wordt open gerold voor de lezing. Op het hekwerk om de biema bevinden zich koperen standaarden om de kronen op te zetten die de Tora-rol versieren en die er voor de lezing worden afgenomen. In de Zwolse synagoge is de biema een groot platform waarop tijdens de voorlezing verschillende functionarissen tegelijk kunnen staan. Voor

de lezing worden zeven volwassen joodse mannen opgeroepen die de lezing in formele zin verrichten. Omdat niet iedereen het Hebreeuws beheerst, wordt de werkelijke voorlezing namens de opgeroepen verricht door de ba'al koré, de voorlezer (dit hoeft niet dezelfde persoon te zijn als de chazan, de voorzanger).

Amoed - Katheder voor de voorzanger

Tussen de biema en de ark staat de amoed - de lezenaar - waarachter de chazzan - de voorzanger - staat tijdens het reciteren van de gebeden. De chazzan staat dan met zijn gezicht naar de ark, de gebedsrichting in de richting van Jeruzalem, om tot uitdrukking te brengen dat de woorden tot God zijn gericht. Tegelijk staat hij met zijn rug naar de gemeente. Die stand symboliseert dat de chazzan namens de kehilla, de joodse gemeente, tot God bidt. De chazzan is dus letterlijk een "voorzanger", iemand die voorgaat in het gebed. Maar hij bidt ook namens, dat wil zeggen plaatsvervangend, voor de aanwezigen die zelf niet kunnen bidden, bijvoorbeeld omdat zij het Hebreeuws niet beheersen.

COLOFON

Het Judaica-Bulletin is een uitgave van de Stichting Judaica Zwolle, Postbus 194, 8000 AD Zwolle. Het verschijnt vier maal per jaar. De abonnementsprijs bedraagt € 8,00 per jaar, over te maken na ontvangst van een factuur. Een abonnement kan men aanvragen via info@judaica-zwolle.nl.

De Stichting Judaica Zwolle stelt zich ten doel de verspreiding van kennis over de joodse godsdienst, taal, geschiedenis en cultuur. Zij streeft dit o.a. na door het organiseren van cursussen, studiedagen, tentoonstellingen, etc. in de synagoge van Zwolle.

Het bestuur van de Stichting Judaica Zwolle bestaat uit de volgende leden:

- Mw. R.J.S. Hamburger (coördinator rondleidingen en tentoonstelling)
- D. Klasen (cursuscoördinator)
- Mw. D. Koffeman-Wielenga (bibliothecaresse)
- W.H. Neevel (secretaris)
- S.P. van 't Riet (voorzitter, penningmeester)

De Stichting geeft jaarlijks een folder uit over haar activiteiten. Deze folder kan worden aangevraagd bij de administrateur mw. J. van Harten-Wondergem (038-4651347) of via ons e-mailadres info@judaica-zwolle.nl. Actuele informatie over de cursussen, de Judaica-agenda en andere activiteiten van de Stichting is te vinden op de website: www.judaica-zwolle.nl. De bibliotheek van de Stichting wordt beheerd door mw. D. Koffeman-Wielenga (tel. 0591-616543).

De Stichting heeft een tentoonstelling ingericht op het voormalige vrouwen balkon van de synagoge van Zwolle, Samuël Hirschstraat 8, met als thema 'Joods leven in en om Zwolle'. Deze is eenmaal per maand op zondag geopend van 13.30-16.00 uur (zie voor de datums de Judaica-agenda in dit bulletin). Dan wordt er vanaf 14.00 uur ook een rondleiding verzorgd. De toegangsprijs is: € 3,00 per persoon; voor kinderen € 2,00.

De Stichting Judaica Zwolle werkt bij gelegenheid samen met: Joodse Gemeente Zwolle, Stichting Voortbestaan Synagoge Zwolle, Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle, B. Folkertsma-Stichting voor Talmudica te Amsterdam, Bureau Kerk-en-Israël van de PKN te Utrecht, VU-Podium Vrije Universiteit Amsterdam e.a.

Giften voor het werk van de Stichting Judaica Zwolle zijn aftrekbaar voor de inkomstenbelasting en kunnen worden overgemaakt op girorekening 259272 t.n.v. penn. Stichting Judaica Zwolle, Zwolle.

VOLGENDE BULLETIN

Het volgende bulletin verschijnt 1 januari 2011. Kopij dient uiterlijk in de tweede week van december te zijn ingeleverd op e-mail info@judaica-zwolle.nl.

VAN HET BESTUUR

Tot onze spijt hebben we moeten besluiten dat de korte cursus 2 over de herkomst van de Aschkenazische joden niet doorgaat wegens te weinig deelnemers. Ook de deelname aan vrij leerhuis 3 over de Talmoud laat te wensen over. In de loop van oktober zullen we de deelnemers laten weten of deze cursus van start gaat of niet.

Lidy van Dam heeft de cursuswerkgroep verlaten. Zij is naar Zweden geëmigreerd, maar blijft wel de mailbox voor ons beheren. Judaica International. We wensen Lidy het allerbeste toe in het hoge noorden.

DE ADMINISTRATIE

De administratie van de Stichting Judaica Zwolle wordt verzorgd door Mieke van Harten-Wondergem te Zwolle. Zij is te bereiken via tel.nr. 038-4651347 of via ons e-mailadres info@judaica-zwolle.nl.

JUDAICA BULLETIN

De redactie van het Judaica Bulletin bestaat uit: Peter van 't Riet en Wim Neevel. Verspreiding: Geesinus en Astrid Kruithof.

TENTOONSTELLINGSCOMMISSIE

De tentoonstellingscommissie bestaat uit: Riwwah Hamburger (voorzitter), Michael Canter, Wil Cornelissen, Marco Groen, Jaap Hagedoorn, Rosa Lemstra, Elmer Lugtigheid (PR), Ingrid Petiet, Astrid Rodrigues Pereira, Caroline Rouwendal-Estoppey, Renate van Vuure-Redout.

WERKGROEP CURSUSSEN

De werkgroep cursussen bestaat uit: Henrike de Graaf, Dick Klasen (secretaris), Dicky Koffeman, Wim Neevel, Gerrit Ravensbergen, Peter van 't Riet (voorzitter), Wil Wolters.

BEHEER E-MAIL

De mailbox info@judaica-zwolle.nl van de stichting wordt beheerd door Lidy van Dam. Men kan via dit e-mailadres toezending van het cursusprogramma of andere informatie aanvragen.

RONDELEIDINGEN IN SYNAGOGE

Rondleidingen in de synagoge van Zwolle voor groepen van meer dan 15 personen kunnen worden aangevraagd via ons e-mailadres info@judaica-zwolle.nl. Tijdens een rondleiding wordt ook een bezoek aan de tentoonstelling gebracht. Entree: € 3,00 voor volwassenen, € 2,00 voor kinderen.